

ВИСЛОВЛЕННЯ НЕЧЛЕНОВАНОГО РІЗНОВИДУ ЯК ЗАСОБИ ЕКСПЛІКАЦІЇ ЗАПЕРЕЧНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

У статті докладно схарактеризовано нечленовані конструкції з узагальненим заперечним модальним значенням, з'ясовано їхні семантичні різновиди, первинні та вторинні засоби маркування, комунікативно-прагматичні параметри, функційні та емотивні ознаки.

Ключові слова: нечленовані речення, заперечна модальність, емотивність, частка, вигук.

У сучасній українській мові з-поміж простих реченневих побудов своєрідністю структури, семантичним навантаженням, відсутністю синтаксичної парадигми та особливістю вираження різноманітних позамовних ситуацій вирізняються конструкції нечленованого різновиду. Разом із членованими структурами (двоскладними та односкладними) вони належать до основних комунікативних одиниць, які, реалізуючи інтенцію мовця, слугують своєрідними засобами експлікації відповіді на дії, вчинки, думки, емоції співрозмовників. Не викликає сумніву той факт, що різноманітні комунікативно-прагматичні особливості речень значною мірою виявлені передовсім у діалогічному спілкуванні. Саме діалог, однією з визначальних ознак якого виступає наявність специфічних для кожної мови нечленованих конструкцій, із найбільшою вірогідністю дає змогу з'ясувати весь спектр розв'язуваних мовцем комунікативних завдань та їхнє прагматичне спрямування. На переконання Г. О. Золотової, «не можна пізнати мову, не вийшовши поза її межі, не звернувшись до її творця – до людини, до конкретної мовної особистості. Людина створила мову для спілкування з подібними до себе. Мовець, мисляча людина – головна дійова особа у світі й у мові. Її осмислення світу, її ставлення до інших людей виражене за допомогою обраних нею мовних і мовленнєвих засобів» [7, 107]. Саме в такому аспекті потребують вивчення часто вживані в діалогах висловлення нечленованого різновиду із заперечним модальним значенням.

Попри наявність лінгвістичних праць, присвячених заперечним побудовам, порушену проблему не можна вважати остаточно розв'язаною. Найбільші дискусії викликають питання про статус розглянутих синтаксичних одиниць, їхнє термінування, комунікативно-прагматичні ознаки, особливості функціонування тощо. З огляду на це важливим постає системний опис нечленованих заперечних речень у межах синтезу прагматики, комунікативної та функційно-категорійної лінгвістики, що великою мірою відповідає спрямування новітнього мовознавства, а отже, засвідчує **актуальність** обраної теми. **Мета** студії полягає в комплексному дослідженні заперечних побудов нечленованого різновиду, описові їхньої семантичної типології, формального вираження, реалізації модального потенціалу та особливостей функціонування в мовленні. Реалізація сформульованої мети зумовлює розв'язання таких **завдань**: 1) з'ясувати семантичні особливості заперечних нечленованих побудов; 2) вирізнити й схарактеризувати найпоширеніші конкретні модальні значення висловлень розгляданого різновиду; 3) зацентрувавши на їхніх комунікативно-прагматичних ознаках та засобах експлікації, наголосити на специфічному функційному та емотивному спрямуванні аналізованих синтаксичних одиниць.

У сучасному мовознавстві заперечні нечленовані речення осібно не були предметом наукового вивчення. На тлі загальної проблеми опису нечленованих синтаксичних одиниць їх розглядають різні мовознавці, використовуючи терміни *еквіваленти речення* [11, 164; 6]; *нечленовані речення* [1, 139; 3, 100; 4; 10; 12], *слова-речення* [14, 289–303; 5, 232; 17, 150;], *комунікати* [13, 292], *комунікативи* [2, 148–151; 8, 12–119; 16]. До низки нерозв'язаних питань належить визначення переліку засобів моделювання заперечних нечленованих конструкцій. Зазвичай до арсеналу їхнього маркування зараховують частки, вигуки та стійкі сполуки слів. Мало уваги приділено заперечним структурам як синтаксичним одиницям, що експлікують категорію синтаксичної модальності [9]. Усе це спонукає до комплексного опису нечленованих речень з узагальненим заперечним змістом.

У сучасній українській мові аналізовані побудови становлять семантично неоднорідну групу. Кваліфікуючи їх як власне-еквіваленти речення, А. П. Загнітко поділяє ці синтаксичні одиниці на: а) власне-заперечні, «що прямо заперечують поставлене запитання і виражаються часткою *ні* (для змістової активізації може подвоюватися, потроюватися), яка інколи ускладнюється іншими частками (*та ні, бо ні, ба ні, майже ні, ой ні, ще ні, зовсім ні*), вигуками (*о!; е!; ах!; ох; ой!*)» [6, 84]. У цій сфері засвідчені лексеми на зразок *неправда, навпаки, ніскільки, дзуськи*; б) монологічно-центрично-заперечні, що маркують заперечення мовця самому собі [6, 84]. Запропоновану дослідником класифікацію вважаємо цілком прийнятною, водночас вважаємо за потрібне дещо доповнити її. Докладне дослідження джерельної бази дало змогу вирізнити такі семантичні підгрупи заперечних нечленованих речень:

1) загальнозаперечні, що позначають заперечну відповідь на питання, сформульоване співрозмовником, повністю спростовують інформацію, про яку він прагне дізнатися. Домінанту морфологічного вираження таких синтаксичних одиниць становить частка *ні*, послідовно вживана в різних стилях та жанрових різновидах сучасної української мови. Наприклад: – *Налякала? – засміялася художниця. – Ні, – він нарешті наважився, – здивували (Загребельний); – То ти й обідати не прийдеш? – Ні, – якось сердито відповів Оксен і, загорнувши в газету хліб та сало, ступнув до дверей (Тютюнник); – Громадяни, я вас образив? Жінки (хором): – Ні!* (Гончар);

2) нечленовані речення, які, з одного боку, маркують незгоду з міркуванням співрозмовника, спростовують, відхиляють хибні з погляду мовця припущення, а з іншого – слугують засобом експлікації припинення чи корегування чийось дій, намірів або вчинків, пор.: – *Але ти можеш прийняти мусульманство, наректися рабою аллаха і тоді... – Ні!* – скрикнула Марія, намагаючись криком убити черв'як вагань, який тепер боляче завертівся в серці (Іваничук) і – *Ні, ні! Не зачиняй, благаю!* – впала на коліна Марія (Іваничук);

3) нечленовані речення, що експлікують незгоду із власним міркуванням мовця: *Хочуть нажахати, розтруїти, звар'ювати. Ні, він не пустить у душу тієї їди (Мушкетик); Ні, його Лаврін не здатен на щось подібне. Ніякий злочин не може прилипнути до його серця (Мушкетик); Та чи задля почестей вернувся Хмельницький з-під Замостя? О, ні! Інше намотав на вус цей український барс із розумом кобри (Іваничук).*

Значно ширший семантичний діапазон заперечних нечленованих конструкцій можна простежити за умову вивчення їх на тлі категорії синтаксичної модальності. Експлікуючи заперечну модальність, вони мають різні змістові відтінки, виразний вияв яких пов'язаний із конкретною мовленнєвою ситуацією. Залежно від певних комунікативно-прагматичних завдань синтаксичні одиниці нечленованого різновиду можуть репрезентувати такі модальні значення:

1) категоричну незгоду мовця із міркуванням, висловленням іншої особи (осіб), спростування сказаного, небажання довіряти почутому: *Славився він впертістю і незгідливістю свого характеру. Наприклад, йому говорили: – Сьогодні у Власівці випав дощ... Він зараз же йшов на заперечення: – Е, ні, ні, у Власівці дощу не було! Це ти брешеш (Тютюнник);*

2) чітку відмову від чогось, запропонованого співрозмовником: – *А хочеш, я принесу тобі м'яса і хліба? – Ні (Загребельний); – Хочеш відпочити? – спитав його Сивоок. – Та ні (Загребельний);*

3) заперечення певних дій, вчинків, обставин через наявність інших, про які зазвичай ідеться в наступному членованому висловленні чи наступній частині складного речення: – *Що за ліс везете? – запитав він, спинивши коня. – В колгосп, чи що? – Ні, добрий чоловіче, собі на хлівчик, – бовкнув Йонька (Тютюнник). За спостереженнями М. П. Баган, “поєднання комунікативного й пропозиційного заперечень посилює акт негації” [2, 150];*

4) повне заперечення того (дій, вчинків, інформації та ін.), чим цікавиться співрозмовник, про що запитусь, без якої-небудь на те аргументації: – *Давно з армії? – запитав Оксен, розстібаючи свій піджак і відчуваючи гарячу духоту. – Ні, недавно, – сердито відповів Дорош (Тютюнник); – Німців не чувати? – Борони Боже, – блідне Уляна (Тютюнник). За певних контекстуальних умов натрапляємо на появу супровідного значення обмеженої темпоральної протяжної. Тобто дія, про яку питає співрозмовник, не виконана тільки на момент мовлення, про що засвідчує заперечна відповідь, експлікована часткою *ні*, та часовий показник *ще*. У майбутньому, імовірно, мовець виконає цю дію, а отже, можна припустити, що на місці заперечення з'явиться частка на зразок *так* зі стверджувальною семантикою. Наприклад: – *Ви її ще не доїли сьогодні зранку? – Та ще ні (Гуцало);**

5) заборону, спротив діям чи намірам співрозмовника: – *А я побуду біля неї. – Е-е ні!* – мало не скрикнула Галя (Гуцало);

6) незгоду мовця з власними попередніми планами, міркуваннями про щось, відмову від них. Таке модальне значення експлікують зазвичай заперечні нечленовані висловлення, засвідчені в монологічному мовленні: *Хтось іде понад річкою. А мо', вчулось? Але ж ні...* (Гуцало);

7) контаміноване значення недовіри до власних знань про щось та подивування від певної ситуації, переважно надзвичайної, виняткової, неординарної: *Ні, це ж треба! Ніколи не думав тебе тут зустріти;*

8) неповне, некатегоричне заперечення з додатковим відтінком припущення, імовірності, вірогідності. Таку семантичну модифікацію реалізують частки на зразок *наче, начебто, ніби* та модальні компоненти *мабуть, напевно*, наприклад: – *Слухай, не розучився грати? – Та ніби ні (Шевчук); – Так, так, і не думайте довго, відповідайте відразу, бо тільки відповідь без вагань можна вважати щирою, йдеться про людські взаємини, тут не торгуються, не розраховують з холодним серцем. Кажіть: так чи ні? – Мабуть, ні, – сказав твердо Борис, – бо це просто безглуздо (Загребельний).*

Виділені модально-семантичні різновиди заперечних нечленованих речень виявляють деяку

спільність у функціонуванні низки морфологічних засобів їхнього вираження. До таких ознак варто зарахувати вживання двох чи більше мовних одиниць поспіль, завдяки чому посилено значення негатиї, заперечний зміст виражено чіткіше й категоричніше, ніж звичайно, наприклад: – *Я тебе образив?* – **Ні, ні**, – *швидко заперечила вона* (Загребельний); – *Та й вам би, товаришу професор, якби з Києва та в наші ліси, бо тут же й голод, і холод, і хвашистюри ці.* – **Ні, ні**, – *квапливо промовив Отава.* – *Я повинен бути тут, Я залишуся в Києві, хоч би там що* (Загребельний); ... *все в Борисових грудях кричало й протестувало: «Ні, ні, ні! Людина повинна жити як людина, а не перетворюватися на жертву! Треба жити, як живуть усі люди!»* (Загребельний). Відтінку розмовності заперечним нечленованим реченням надають ужиті в препозиції частки *та, ой, е*, а також парний сполучник *що..., то:* – *Щось трапилось? Щось з Танею знов?* – **Та ні...** (Гончар); – *Ти мене кликав, Антоху?* – **Та ні...** *Ні...* – *прошепотів я* (Іваничук); – *І він з тобою на панцину?* – **Та ні!** – *сказав Микита* (Шевчук); *Самойлович скупо усміхнувся.* **Е ні**, *ще не всі меди спито* (Мушкетик); – *Це ось її, Саню нашу, ніяка вже старість не здожене...* – **Що ні, то ні**, – *згодився вчитель* (Гончар).

Крім поширеної й по-різному інтонованої частки *ні*, до сфери вторинних операторів заперечення належать компоненти, марковані похідними вигуками *Боже збав; Борони (боронь) Боже; Не дай Боже!; Не дай (не приведи) боже (Господи)!; Нехай (хай) Бог (Господь) боронить (милує)!;* а також *Дзуськи; Дулі!; Чорта з два!; Чорта пухлого!*, що містять додаткове нашарування семантики зловтіхи. Наприклад: – *Я домагатимусь в найсвятішого папи, аби...* – *Домагатися?* **Боронь Боже**, *ваша величність! Перед найсвятішим папою слід виявляти тільки смирення і нічого більше* (Загребельний); – *Мені там теж не мед питиметься... Може, й голова влетить к чорту...* – **Не дай Боже!** *Що ти говориш?* – *жахалася Орися* (Тютюнник); *Гадаєш, пішла назустріч, повірила в жучка?* **Дзуськи!** (Гончар); *Євнух витягнув на середину кімнати величезний стоячий барабан, узяв довгу калатушку, став коло барабана на коліно і заходився щосили бухкати в напнуту волячу шкіру, показуючи Настасі, щоб вона кружляла довкола нього з барабаном, пристосовуючись до вистукувань і вибухкувань калатушки.* **А дзуськи!** *Коли хоче, хай пристосовується сам!* (Загребельний); – *Бо й ти носитимеш.* – **А дзуськи!** – *закозирився на те чернець* (Шевчук); – *На цей світ зазіхають зараз...* – **Чорта пухлого!** – *Що – чорта пухлого?* – *Руки їм поодбиваємо, не тужи!* (Гончар). В українській мові такі побудови слід розглядати на тлі емотивного синтаксису. Характеризуючи емотивність як «емоційність у потенції» [15, 5], О. О. Турбіна наголошує: «Звертаючись до проблем емотивності, ми виходимо на проблеми дихотомії свідомості, яку визначають єдністю і протилежністю, взаємодією двох основних форм сприйняття – **чуттєво-конкретної та абстрактно-логічної**, на основі яких формуються два типи мислення – образне й аналітичне» [15, 5]. Одиниці на зразок *Дзуськи; Дулі!; Боже збав; Боронь Боже* та ін. не тільки позначають заперечну відповідь, але й репрезентують певні соціально-психологічні характеристики адресанта. У такому разі важливу роль відіграє рівень стосунків між мовцями. За функціонування вказаних мовних компонентів обидва учасник комунікативного процесу належать до одного соціального прошарку або мовець має вищий соціальний статус порівняно зі співрозмовником і за умови вживання лексем *Дзуськи; Дулі!; Дідька лисого!; Чорта з два!* хоче його принизити. Крім того, такі нечленовані конструкції позначені підвищеною експресією.

До висловлень розгляданого зразка варто зарахувати побудовані на змістовому контрасті заперечні нечленовані конструкції з первинною стверджувальною семантикою, для яких характерне додаткове іронічне значення та відтінок незгоди: *Ага!; Аякже!; Авжеж!; Чом не так!; Якраз!*. Розглядаючи аналізовані синтаксичні одиниці, П. С. Дудик наголошує: «Переборюючи «опір» природної для таких нечленованих структур стверджувальної модальності, інтонування кожного з них об'єктивно стає імпульсивним, набуваючи при цьому звучання, яке наочно показує негативне реагування мовця на зміст попередньої репліки, підкреслює при цьому його збентеження тощо» [5, 244]. Наприклад: – *Хіба й Андрій тут? – аж похололо всередині в Чугая.* – **Аякже!** *Поїхав десь із Северином на хутори* (Тютюнник); – *Тут, товариші, не до сміху, а до плачу діло доходить. Сказано було всім бригадирам, що хто не буде дотримуватися правил агрономії і не виконуватиме сівозмін, будемо карати якнайсуворіше. Думаєш, допомогло?* **Аякже!** *Знову на житниці жито посіяли. Що там уродить?* (Тютюнник). На нашу думку, ці реченнєві побудови також мають стосунок до емотивного синтаксису. Аналізуючи конструкції такого зразка, О. О. Турбіна зауважує, що вони «народжуються в процесі мовленнєвого акту імпровізаційними засобами, і відтак переважно мають оказіональний (індивідуальний чи суб'єктивний) характер. Водночас у кожній мові розвинені спеціальні засоби оформлення структур емотивного синтаксису. Ці засоби утворюються в процесі мовленнєвої діяльності внаслідок і на основі переосмислення нейтральних, уже закріплених у мові засобів вираження. Отже, у мові формуються особливі структурні типи емотивних речень, що становлять корпус структур емотивного синтаксису, отримали більш чи менш регулярне використання й не втратили своєї виразності» [15, 4].

У деяких мовленнєвих ситуаціях задля презентації заперечного змісту функціонують традиційно вживані зі значенням суто емоційної оцінки вигуки *Е!*; *Ет!*. Вони становлять найпериферійніше групу засобів вираження нечленованих висловлень заперечної модальності: – *Хай Володимир Глібович і чухає боки! А ми далеко! – Е-е, Святославе. Від Дмитрова до Путивля зовсім недалеко!* (Малик); – *Ну, а що там нового чувати у ваших краях? Як ся має Петро Антонович? Усе це воює за правду?* – *Ет, воювання його, – махнула рукою Ольга Петрівна...* (Олійник).

Отже, у сучасній українській мові заперечні побудови нечленованого різновиду, виконуючи специфічні комунікативно-прагматичні функції, виступають носіями низки конкретних модальних значень, умовно об'єднаних у вісім груп, для яких характерні первинні та вторинні засоби вираження. Вторинним формальним показникам притаманне нашарування додаткових емоційно-експресивних відтінків. Принципи дослідження нечленованих висловлень заперечної модальності перспективні для систематизації й опису структур з іншими модальними значеннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В. В. Бабайцева. – М. : Высшая школа, 1979. – 270 с.
2. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви: [монографія] / М. П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вінтонів, М. О. Нечленовані речення в сучасній українській мові: статус, функції / М. О. Вінтонів // Мовознавчий вісник: зб. наук. праць; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2008. – [вип. 6]. – С. 44–48.
5. Дудик П. С. Из синтаксису простого речення: [навч. посіб.] / П. С. Дудик. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. – 297 с.
6. Загнітко А. П. Эквиваленти речення: статус, обсяг і функцій на типологія / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – [вип. 19]. – С. 79–91.
7. Золотова Г. А. Грамматика как наука о человеке / Г. А. Золотова // Русский язык в научном освещении. – 2001. – №1. – С. 107–113.
8. Колокольцева Т. Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т. Н. Колокольцева. – Волгоград: Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2001. – 260 с.
9. Костусьяк Н. М. Функційно-комунікативні ознаки стверджувальної/заперечної модальності / Н. М. Костусьяк // Studia Ucrainica Varsoviensia 1. – Warszawa, 2013. – С. 133–143.
10. Куц О. П. Нечленовані речення та їхнє лексико-граматичне вираження / О. П. Куц // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія: [зб. наук. праць / редкол.: Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця: ВДПУ, 2001. – [вип. 3]. – С. 202–205.
11. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке: [учебн. пособие] / П. А. Лекант. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М.: Высш.шк., 1986. – 176 с.
12. Меликян В. Ю. Современный русский язык. Синтаксис нечлененого предложения: [учебное пособие] / В. Ю. Меликян. – Ростов н/Д: Изд-во РГПУ, 2004. – 288 с.
13. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І. І. Слинько, М. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
14. Сучасна українська літературна мова: синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
15. Турбина О. А. Природа эмотивного синтаксиса и его категорий / О. А. Турбина // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ. – 2013. – Т. 10. – [вип. 2]. – С. 4–9.
16. Шаронов И. А. Проблемы описания русских коммуникативов, состоящих из служебных слов / И. А. Шаронов // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика: [науч. журнал / гл. ред. А. Н. Чумаченко. – Саратов: Университетская типография, 2012. – Т. 12. – [вип. 3]. – С. 7–13.
17. Яўневіч М. С. Синтаксис сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. – [3-е вид.] – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – 439 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Гончар – Гончар О. Т. Вибрані твори: у 4 т. / О. Т. Гончар. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – Т. 1.: Тронка; Собор; Кресафт. – 542 с.
- Гуцало – Гуцало Є. П. Вибрані твори: у 2 т. / Є. П. Гуцало. – К.: Рад. письменник, 1987. – Т. 2.: Оповідання. Княжа гора. Повість. – 587 с.
- Загребельний – Загребельний П. А. Твори у 6 т. / П. А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 2.: Диво: [роман]. – 574 с.
- Загребельний – Загребельний П. А. Роксолана: [роман: у 2 кн.] / П. А. Загребельний. – Х.: Фоліо, 2003. – (Серія «Література»).
- Іваничук – Іваничук Р. І. Черлене вино; Манускрипт з вулиці Руської: [романи] / Р. І. Іваничук. – Х.: Фоліо, 2006. – 382 с. – (Серія «Українська література»).
- Іваничук – Іваничук Р. І. Мальви; Орда: [романи] / Р. І. Іваничук. – Х.: Фоліо, 2008. – 415 с. – (Серія «Українська література»).
- Малик – Малик В. К. Князь Ігор: [роман] / В. К. Малик. – Х.: Фоліо, 2009. – 476 с.
- Мушкетик – Мушкетик Ю. М. Яса: [роман] / Ю. М. Мушкетик. – К.: Дніпро, 1990. – 831 с.
- Олійник – Олійник М. Я. Дочка Прометея: [роман] / М. Я. Олійник. – К.: Рад. школа, 1985. – 359 с.
- Тютюнник – Тютюнник Г. М. Вир: [роман] / Г. М. Тютюнник. – К.: Дніпро, 1973. – 587 с.

Шевчук – Шевчук В. А. Син волі : [роман] / В. А. Шевчук. – К. : Рад. письм., 1985. – 471 с.

В статье подробно охарактеризованы нечлененные конструкции с обобщенным отрицательным модальным значением, выяснены их семантические разновидности, первичные и вторичные средства маркировки, коммуникативно-прагматические параметры, функциональные и эмотивные признаки.

Ключевые слова: нечлененные предложения, отрицательная модальность, эмотивность, частица, междометие.

In the article in detail are characterized the non-parted constructions with summarized negative modal meaning, elucidated their semantic varieties, primary and second means of marking, communicative-pragmatic parameters, functioning and emotive attributes.

Key words: non-parted sentences, negative modality, emotionality, particle, exclamation.